

Лекція 1. Вступна

Цілі та завдання лекції

Головна ціль цієї лекції – це дати загальне уявлення про навчальну дисципліну «Проблеми теорії держави і права», її значення та місце у системі підготовки професійних юристів.

До основних завдань, що вирішуються у вступній лекції, можна віднести, зокрема з'ясування характеру та змісту теоретичного знання (у тому числі юридичного), його специфіку та функції, надання рекомендацій щодо навчальної літератури, яку доцільно використовувати у процесі вивчення курсу тощо.

Крім того, в ході лекції будуть подані деякі пояснення та зроблені окремі зауваження, які дадуть змогу більш адекватно сприймати зміст цієї навчальної дисципліни – «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»).

План лекції

- Співвідношення навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права») з наукою «Теорія держави і права» («Теорія права»).
- Специфіка змісту навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»).
- Основні ознаки (особливості) та функції наукової теорії.
- Світоглядні та загальнофілософські переконання суб'єктів пізнання, як один з найвирішальних факторів, що впливають на формування теоретичних уявлень конкретних суб'єктів.

- Значення підсвідомого та випадкового для наукового пошуку.
- Практичне значення загальнотеоретичного юридичного знання.
- Труднощі викладання та вивчення загальнотеоретичної юридичної науки.
- Цілі та завдання вивчення навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»).
- Анотація змісту, основні теми та розділи навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»).
- Практичні результати вивчення навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»), яких маємо отримати.
- Література.

**Співвідношення навчальної дисципліни
«Проблеми теорії держави і права» (або
«Проблеми теорії права») з наукою
«Теорія держави і права» («Теорія права»)**

Розпочинаючи вивчення навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»), слід чітко зрозуміти, з якою метою викладається ця дисципліна і як вона співвідноситься з наукою «Теорія держави і права» (або «Теорія права»). І хоча це може здатись дещо нелогічним починати цю лекцію (враховуючи її зміст) з питання про співвідношення навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» («Проблеми теорії права») з наукою «Теорія держави і права» («Теорія права»), а також про специфіку першого, тим не менш, на наш погляд, це зробити доцільно.

Очевидно, що немає ніякого сенсу в тому, щоб викладати одну і ту ж наукову дисципліну

на різних курсах навчання в університеті. Хоча, як кажуть, «повторення – мати навчання», все одно це було б навряд чи оправдано. Тому маємо розуміти, що зміст знання, яке дається у межах дисциплін «Теорія держави і права» (або «Теорія права») та читається на першому курсі навчання будь-якого юридичного факультету, повинен відрізнятись від змісту навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»).

У чому ж полягає ця різниця?

Річ у тім, що «Теорія держави і права» (або «Теорія права»), яку опановують першокурсники насправді не «Теорія держави і права» (або «Теорія права»). Це загальноюридична догма, що офіційно визнана на сьогодні в правовій науці не лише в Україні, а й у Росії, Білорусії, та у більшості інших пострадянських країн. І не тільки у них.

Справді, у національних школах юридичної науки існують певні розбіжності щодо окремих аспектів тлумачення тих чи інших питань загальноюридичної догми, але вони передусім виникають у межах буття правових наук з іншими галузями знання (політологія, філософія тощо) або/та багато в чому зумовлені специфікою соціально-політичного та державно-правового поля конкретної країни. Однак всі ці окремі різночитання (різні точки зору вчених на одне і теж саме питання) лежать у межах певної обмеженої області розбіжностей, які не можна розглянути як критичні. Не виникає будь-яких сумнівів у тому, що загальноюридична догма повинна вже бути засвоєна студентами-юристами випускних курсів вузів. Для цього, крім «Теорії держави і права» (або «Теорії права»), ними вивчалися і галузеві юридичні дисципліни (саме галузеві юридичні дисципліни!).

Тому для вивчення основ загальноюридичної догми і передбачена навчальною програмою

дисципліна під назвою «Теорія держави та права» (або «Теорія права»), що викладається на самому початку навчання у вищій юридичній школі.

Оскільки час вивчення основ для старшокурсників юридичного факультету вже минув, тому і пропонується навчальна дисципліна, яка хоча і називається «Проблеми теорії держави та права» (або «Проблеми теорії права»), насправді, власне, і є «Теорією держави і права» (або «Теорією права»).

Тільки вивчивши та опанувавши певним чином основні галузеві дисципліни, та дещо ознайомившись із практикою реального правозастосування можна зрозуміти ТЕОРІЮ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, як певну **систему** теоретичного знання в сфері правознавства, знання, яке лежить **в основі всієї правової системи країни**.

Саме тому обов'язковою передумовою для оволодіння навчальною дисципліною «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права») є знання загальною юридичної догми (тобто того, що досить часто асоціюється із назвою «Теорія держави і права» (або «Теорія права»), а також глибокого засвоєння конкретного матеріалу базових галузевих, спеціалізованих і спеціальних юридичних наук (не тільки теоретичного, а й практичного матеріалу).

**Специфіка змісту навчальної дисципліни
«Проблеми теорії держави і права»
(або «Проблеми теорії права»)**

Навчальна дисципліна, що пропонується, має назву – «Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»), при цьому пам'ятаємо, що мається на увазі загальнотео-

ретична юридична наука. Що ми хочемо цим сказати? Давайте зрозуміємо зміст використуваних слів, з'ясувавши походження кожного з них.

Почнемо з поняття «проблема», яке, як правило, визначається так:

Проблема –

- (від грецьк. *problema* – завдання), у ширшому змісті – складне теоретичне або практичне питання, що вимагає вивчення, вирішення; у науці – **суперечлива ситуація, що виступає у вигляді протилежних позицій у поясненні яких-небудь явищ, об'єктів, процесів і потребує адекватної теорії для її вирішення;**
- ж. 1). Складне питання, завдання, що вимагають вирішення, дослідження. Постановка, вирішення проблеми. Проблеми виховання. 2). В переносному значенні. Про щось важко здійсненне, здійсненному (розм.). Із простої справи влаштував цілу проблему. Це не проблема! (про те, що легко й просто зробити). Немає проблем! (все йде добре, немає ніяких утруднень).| прикм. проблемний, а, е (до 1 знач.). Проблемна стаття (що ставить проблеми)¹.
- ж. грець. завдання, питання, загадка, що запропонована на вирішення, на наукове вирішення; завдання, для віднайдення невідомого по даному. Проблематичний, -чний, загадковий, сумнівний, невірний².
- (грець. *problema* – перешкода, труднощі, завдання) – у широкому змісті – складне теоретичне або практичне питання, що вимагає вирішення; у вузькому сенсі – ситуація, що характеризується недостатністю

¹ У даному випадку цей термін включає базові галузеві юридичні науки, а також спеціалізовані юридичні науки.

² Большая советская энциклопедия / <http://www.strelna.ru>

засобів для досягнення певної мети. Творчість як процес створення нового неминуче пов'язана з постановкою й вирішенням П. Вирішення усякої П. можна представити як ряд послідовних, взаємозалежних кроків, що ведуть, в остаточному підсумку, до зменшення невизначеності в знаннях і діяльності людини й, проте, до самого останнього моменту відрізняються недостатністю можливостей для одержання остаточного рішення, що є метою творчого пошуку. **Ціль П. досягається лише тоді, коли виробляється ідея, що може виконати роль необхідних і достатніх засобів для одержання такого рішення.** Тим самим П. перетворюється в завдання, розв'язуване за правилами перетворення її умов. Виникнення П. детерміноване попереднім знанням і пануючим ціннісним установкам і визначається, зрештою, соціальними потребами людей. Завдяки ціннісним установкам до П. вводяться компоненти, що вважаються важливими, необхідними для того або іншого етапу творчої діяльності й містять критерій прийнятності або переваги рішення, що відшукується, заборонна й дозвольна інформація для ведення стратегії й тактики його вироблення. Разом з тим, умови, необхідні для виникнення П., не обов'язково є умовами, необхідними для її вирішення. У процесі визрівання П. багато хто з них відкидаються як надлишкові або суперечливі. Разом з тим протиріччя пізнання й П. – не тотожні поняття. Поява протиріччя може свідчити про необхідність заборони на певні етапи або результати діяльності, але не висування П. Крім того, протиріччя викликає постановку П. лише при належній ціннісно-пізнавальній орієнтації людини, а саме, коли вона керується у своїй діяльності ідеалами єдності й несу-

перечності її результатів. У процесі творчості відбувається відділення дійсних від уявних і сумнівних П., необхідно супроводжуючих творчість. Критерії відділення можуть бути розподілені на два класи – залежно від того, відносяться вони до форми або змісту П. До найважливіших критеріїв формального характеру ставляться вимоги дотримання правил мови, застосовуваної для формулювання П. Критерії змістовного характеру можуть бути сформульовані стосовно передумов (умов) і висунутої мети. **Передумови формулювання дійсних П. повинні:** а) містити істинні положення; б) містити в собі знання й ціннісні орієнтири, що мають необхідний характер для даного етапу творчості; в) формулюватися ясно. Ціль відповідно повинна: а) виражатися мовою передумов; б) не вступати в протиріччя з засобами свого досягнення; в) бути змістовніше наявних дослідницьких засобів; г) задовольняти вимогу послідовності при висуванні; д) припускати наявність надійного способу перевірки результату; е) формулюватися ясно³.

А що значить слово «наука»? У тій же самій літературі читаємо, що наука –

- ж. 1). **Система знань** про закономірності розвитку природи, суспільства й мислення, а також окрема галузь таких знань. Суспільні науки. Природничі науки. Гуманітарні науки. 2) Те, що повчає, дає досвід, урок (в 3 знач.) (розм.). Наперед тобі н. Нехай цей випадок буде йому наукою. прикм. науковий, а, е (до 1 знач.). Наукові теорії. Наукове суспільство (добровільна організація осіб, ведучих дослідницьку роботу). Наукова фантастика (художні жанри, у яких розвиваються

³ Толковий словарь Ожегова.

авторські бачення про майбутнє науки, майбутні наукові відкриття⁴.

- ж. 1. **Історично сформована** система знань, що безперервно розвивається про закономірності розвитку природи, суспільства й мислення й про способи їхнього планомірного впливу на навколишній світ. 2. Окрема область, розділ яких-небудь знань // Напрямок у якій-небудь області знань, названий ім'ям його засновника. 3. (розм.) Навички, знання, отримані людиною. 4. (розм.) Те, що повчає, дає життєвий досвід; урок.
- **сфера людської діяльності, функція якої – вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність**; одна з форм суспільної свідомості; включає як діяльність по одержанню нового знання, так й її результат – суму знань, що лежать в основі наукової картини світу; позначення окремих галузей наукового знання. Безпосередні цілі – опис, пояснення й передбачення процесів й явищ дійсності, що становлять предмет її вивчення, на основі законів, що відкриваються нею. Системанукумовно поділяється на природні, суспільні, гуманітарні й технічні науки. Зародившись у стародавньому світі у зв'язку з потребами суспільної практики, почали складатися з 16–17 ст. й у ході історичного розвитку перетворилася в найважливіший соціальний інститут, що здійснює значний вплив на всі сфери суспільства й культуру в цілому. Обсяг наукової діяльності з 17 ст. подвоюється приблизно кожні 10–15 років (ріст відкриттів, наукової інформації, числа науковців). У розвитку науки чергуються екстенсивні й революційні періоди –

⁴ Толковий словарь живого великорусского языка Вл. Даля.

наукові революції, що приводять до зміни її структури, принципів пізнання, категорій і методів, а також форм її організації; для науки характерно діалектичне сполучення процесів її диференціації й інтеграції, розвитку фундаментальних і прикладних досліджень. Див.: Науково-технічна революція.

Визначення поняття «теорія» зводиться до того, що теорія –

- від грець. *theoria* – **розгляд, дослідження**) – система основних ідей у тій або іншій галузі знань. Для Геродота *theorein* (дивитися) і *historein* (розпитувати) є основою науки. В іонійських натурфілософів слово «теорія» набуває **сенсу духовного споглядання абстрактних речей**; в Арістотеля *bios theoretikos* – зумовлена «мисленевим розглядом речей» життя. У цей час теорією на противагу голої емпірії називається будь-яка наукова єдність знання, у якому факти й гіпотези пов'язані в деяку цілісність, тобто таке наукове знання, у якому факти підводять під загальні закони, а зв'язки між ними виводяться з останніх (Фриз). До всякого теоретичного пізнання, в силу того, що теорії неминуче властивий гіпотетичний елемент, домішується момент непевності; вона здобуває імовірнісний характер, причому виявлення кожного факту, що підтверджують цю теорію, збільшує ступінь її вірогідності, а виявлення факту, що суперечить їй, робить її менш достовірною, імовірною. З позиції віри в упорядкованість всіх світових подій ... вважається, що, ніж простіша теорія, тим ближче вона до істини. Теорія може бути як вихідним пунктом наукових досліджень, так й їхнім результатом⁵;

⁵ Берков В. Ф. / <http://pilic.narod.ru>

- (грець. *theora*, від *theoro* – розглядаю, досліджую), у ширшому змісті – комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення й пояснення якого-небудь явища; у більш вузькому й спеціальному значенні – вища, найрозвиненіша форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й існуючі зв'язки певної області дійсності – об'єкта даної Теорії. За словами В. І. Леніна, знання у формі Т., «теоретичне пізнання повинне дати об'єкт у його необхідності, у його всебічних відносинах...» (Полн. собр. соч., 5 изд. – Т. 29. – С. 193). За своєю будовою Т. представляє внутрішньодиференційовану, але цілісну систему знання, що характеризують логічну залежність одних елементів від інших, виводимість змісту Т. з деякої сукупності тверджень і понять – вихідного базису Т. – за певними логіко-методологічними принципами і правилами⁶;
- ж. 1). Вчення, система наукових принципів, ідей, що узагальнюють практичний досвід і закономірності, що відображають, природу, суспільство, мислення. Філософська т. Т. пізнання. Т. відносності. 2). Сукупність узагальнених положень, що утворює науку або розділ якоїсь науки, а також сукупність правил в області якої-небудь майстерності. Лінгвістична т. Т. шахової гри. 3). Сформована в кого-небудь думка, судження, погляд на що-небудь). У нього на цей рахунок своя т. У виправдання свого поведіння придумав цілу теорію. | прикм. теоретичний, а, е (до 1 й 2 знач.). Теоретична фізика⁷;
- ж. грець. умоспоглядання, заключення, висновок із чого-небудь, не за явищем

⁶ Толковый словарь Ожегова.

⁷ Толково-словообразовательный словарь Ефремовой.

дійсності, а за власними висновками; протилежне діло, на ділі, досвід, практика. Теорія не завжди правильна; вона чекає підтвердження досвіду. Теоретичний, умоглядний, умозаключний. Теорик, теоретик, хто тримається одних умоглядів, вірить їм, стоїть на них. Теорема ж. передбачення, що повинно бути доведене, котре вимагає доказів⁸.

А що розуміється під державою та правом? Складнішого питання у межах юридичної науки навіть важко знайти. Однак для викладення у межах питання, що нині розглядається, держава і право – це конкретні соціальні явища, тобто це певні реально виявлені нами об'єкти.

Таким чином зрозуміло, що зміст та мета дисципліни **«Проблеми теорії держави і права» (або «Проблеми теорії права»)** полягає в з'ясуванні тих суперечливих і протилежних позицій у поясненні державно-правової дійсності в рамках історично сформованої системи наукового знання, яка безупинно розвивається та спрямована на опис держави і права, а також виявлення закономірностей їх виникнення, становлення, розвитку та функціонування.

Окремо слід зауважити, що для досягнення цілей, які ставляться у ході вивчення цієї навчальної дисципліни, достатньо навіть не вирішувати проблеми загальної юридичної теорії, а досить позначити ці проблеми (проконстатувати їх), та виявити альтернативні точки зору на їх вирішення.

Оскільки все-таки маємо на меті все ж формування цілісної наукової юридичної теорії, тому слід мати на увазі, що, як писав А. Ейнштейн, будь-яка наукова теорія повинна відповідати таким критеріям:

⁸ <http://www.i-u.ru>

- а) не суперечити даним досвіду, фактам;
- б) мати здатність бути перевіреною на наявному емпіричному матеріалі;
- в) відрізнятися «природністю», тобто «логічною простотою» передумов (основних понять й основних співвідношень між ними);
- г) містити найбільш визначені твердження: це означає, що з двох теорій з однаково «простими» основними положеннями варто віддати перевагу тій, котра сильніше обмежує можливі апріорні якості систем;
- г) не бути логічно довільно обраною серед приблизно рівноцінних й аналогічно побудованих теорій (у такому випадку вона представляється найціннішою);
- д) відрізнятися добірністю, красою й гармонійністю;
- е) характеризуватися різноманіттям предметів, які вона пов'язує в цілісну систему абстракцій;
- є) мати широку область свого застосування з урахуванням того, що в рамках застосовності її основних понять вона ніколи не буде спростована;
- ж) вказувати шлях створення нової, більш загальної теорії, у рамках якої вона сама залишається граничним випадком⁹.

У той же час варто враховувати, що, у свою чергу, наукова «проблема – форма теоретичного знання, змістом якої є те, що ще не пізнано людиною, але що необхідно пізнати. Інакше кажучи, це знання про незнання, питання, що виникло в ході пізнання й вимагає відповіді. Проблема не є застиглою формою знання, а процес, що включає два основних моменти (етапи руху пізнання) – її постановку й вирішення. Правильне виведення проблемного знання з попередніх фактів й узагальнень, уміння правильно

⁹ <http://www.i-u.ru>

поставити проблему – необхідна передумова її успішного розв’язання. «Формулювання проблеми часто більш істотно, ніж її вирішення, що може бути справою лише математичного або експериментального мистецтва. Постановка нових питань, розвиток нових можливостей, розгляд старих проблем під новим кутом зору вимагають творчої уяви й відображають дійсний успіх у науці»¹⁰.

Таким чином, виявлені проблеми повинні бути реальними проблемами, а не вигадками та припущеннями. Тільки реальні, засновані на якомусь фактичному підґрунті або пов’язані з логікою самої теорії, проблеми мають значення та можуть бути вирішені. При цьому сама теорія буде скоригована таким чином, щоб це забезпечило досягнення необхідного рішення виявлених та поставлених проблем. Саме тому важливо правильно та чітко сформулювати проблему, оскільки це перший й вирішальний крок у науковому пошуку.

Що означає правильно та чітко сформулювати проблему? На це питання досить вдало відповів видатний фізик В. Гейзенберг, який відзначав, що при постановці й вирішенні наукових проблем необхідно таке:

а) певна система понять, за допомогою яких дослідник буде фіксувати ті або інші феномени;

б) система методів, що обирається з урахуванням мети дослідження й характеру розв’язуваних проблем;

в) опора на наукові традиції, оскільки «у справі вибору проблеми традиція, хід історичного розвитку відіграють істотну роль», хоча, звичайно, певне значення мають інтереси й схильності самого вченого¹¹.

¹⁰ <http://www.i-u.ru>

¹¹ Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1987 – С. 228.

Якщо до зазначеного вище додати твердження К. Поппера стосовно того, що:

- наука починається не зі спостережень, а саме із проблем, і її розвитком є перехід від одних проблем до інших – від менш глибоких до більш глибоких»;
- проблемивиникаютьабовнаслідокпротириччя в окремій теорії, або при зіткненні двох різних теорій, або в результаті зіткнення теорії зі спостереженнями, то стає очевидним велике значення проблемного підходу до знання. А також такий висновок, що наукова проблема зовні, як правило, виражається в наявності суперечливої ситуації в межах конкретної наукової теорії, що з'являється зокрема і, в першу чергу, у вигляді протилежних позицій, які обґрунтовують та захищають окремі вчені.

Визначальний вплив на спосіб постановки та вирішення проблеми мають:

- характер мислення тієї епохи, у якій формулюється проблема, у першу чергу, пануючі гносеологічні та загальнофілософські засади;
- рівень розвитку методології пізнавальної діяльності;
- наукові стереотипи та аксіоми, що існують у науці;
- рівень знання про ті об'єкти, до яких проблема відноситься, тобто ступінь розвитку конкретної науки тощо.

Тут також слід враховувати, що:

- наукові проблеми слід відрізняти від ненаукових (псевдопроблем), тобто проблем, яких взагалі не існує (з наукової точки зору). Наприклад, проблеми етичності або аморальності тваринного світу, проблеми механізму матеріалізації вчителів, які повинні постати у межах вчення Е. Блаватської, тощо.

- поряд із теоретичними існують і практичні проблеми. І хоча будь-яка практична проблема, як правило, вирішується на підставі знання, яке так чи інакше пов'язане з теорією, у той же час процес упровадження теоретичного знання в практику є досить складним та неоднозначним. Не виключена ситуація (є досить багато тому прикладів), що практичні можливості того чи іншого теоретичного знання з'являються через багато років після відповідних наукових досліджень (відкриттів).

Вирішення якої-небудь конкретної вузлової проблеми є суттєвим моментом розвитку наукової теорії, як правило, в такому випадку така теорія переходить на новий рівень свого розвитку. На цьому новому рівні формулюються і визначаються нові проблеми, що ведуть до висування відповідних наукових гіпотез, концептуальних ідей тощо вирішення таких проблем. Теорія вступає на новий етап свого розвитку. І такий цикл є безперервним. Цей цикл у вигляді спіралі, яка поступова розширюється, відбиває хід розвитку науки.

Таким чином, як бачимо, «Проблеми теорії держави і права» («Проблеми теорії права») це – дисципліна, яка фактично за своїм змістом і є наукою про загальноюридичну теорію, яка при цьому вибудовується за рахунок виявлення, опису та критичного аналізу альтернативних точок зору на основні питання юридичної теорії та практики. Саме такий підхід до вивчення об'єктів та предметів наук можна визначити як проблемний підхід.